

PŘEMYSL ADAMEC (Praha)

KE VZTAHU MEZI PROPOZICÍ, KATEGORIÍ URČENOSTI A AKTUÁLNÍM ČLENĚNÍM

V *Teoretických základech synchronní mluvnice spisovné češtiny* (SaS XXXVI, 1975, s. 18—46) se poměr mezi tzv. propozicí a tzv. „složkou indentifikační“ (tj. „rysy typu [ne]určitosti a [ne]určenosti a vztahy [ko]referenčními“) řeší tak, že obojí sice patří k tzv. složkám „kognitivním“ (které jsou zde stavěny do protikladu ke složkám „komunikativním“), avšak pracovní je možno je vidět odděleně, propozici zvlášť a určenost zvlášť. Aktuální členění je zde od kategorie určenosti odděleno ještě zásadněji, neboť je zařazováno mezi složky komunikativní.

Toto řešení vyvolává podle mého soudu dvě otázky, o jejichž zodpovězení bychom se měli pokusit:

1. Lze skutečně od sebe oddělit — byť jen pracovní — propozici a kategorii určenosti?

2. Lze opravdu vidět tak daleko od sebe kategorii určenosti a aktuální členění?

Ad 1. Záleží samozřejmě na tom, jak si vymezíme „propozici“. Jestliže ji budeme chápat jako „sémantický základ (,extrakt‘) nějaké věty, představující intelektuální, jazykově zpracovaný model nějakého stavu věcí či situace“ (op. cit., str. 19), pak je ovšem i pracovní izolace všech významů typu určitosti, určenosti a koreferenčnosti dosti obtížná. Do tohoto druhu, jak známo, patří především distinkce dvojího druhu: a) rozdíl mezi generičností (zobecněným pojetím) a singulativností (individualizovaným pojetím) a b) rozdíl mezi určeností (tj. vztažeností k něčemu předem danému, již známému) a neurčeností (tj. absencí takové vztaženosti).

Pokud jde o rozdíl typu a) — tedy mezi generickým a singulativním užitím substantiva —, zdá se mi nesporné, že při daném chápání propozice ho od ní nijak nemůžeme izolovat. Srov. např. dvě výpovědi

- (1) *Jahody jsou dobré* (ve smyslu ,jahody vůbec, jahody jako takové‘) a
- (2) *Jahody jsou dobré* (ve smyslu ,tyto jahody, jahody, co právě jíme, jahody, co rostou u nás na zahradě‘ apod.).

Myslím si, že pokud zůstaneme u výše uvedeného vymezení propozice („extrakt myšlenky“, „jazykově zpracovaný model stavu věcí“ atp.), musíme nutně za uvedenými dvěma výpověďmi vidět dvě různé propozice. Kategorii určenosti — alespoň pokud jde o diferenci generičnosti a singulativnosti — bychom zřejmě museli chápat jako inherentní součást propozice.

Jinak by se ovšem celá věc jevila v tom případě, jestliže bychom propozici chápali prostě jako „predikáto-argumentovou strukturu“, jako jistou konfiguraci navzájem usouvztažněných pojmenování (event. lexémů či základových lexikálních morfémů), která sama o sobě dosud nepředstavuje extrakt myšlenky, nýbrž tvoří pouze jistý stavební základ, na němž se zamýšlená myšlenka teprve buduje. Pak bychom ovšem mohli kategorii určenosti izolovat od propozice beze zbytku a zařadit ji mezi ty kategorie, které se v průběhu geneze věty na propozici navrstvují.

U rozdílu typu b) — tedy mezi známým, daným a neznámým, nově „vstupujícím na scénu“ — je situace v daném ohledu ještě poněkud složitější než u rozdílu typu a). Je totiž zřejmé, že tento rozdíl je do značné míry dán kontextem, konsituací a presupozicemi, tedy jevy, které evidentně stojí vně propozic, a dokonce i vně tzv. „kognitivních složek“, neboť jejich doménou jsou tzv. složky „komunikativní“. Jak také víme, je tento rozdíl v nejužší souvislosti s aktuálním členěním (srov. např. práce Firbasovy, Ivančevovy, Iljišovy, Pospelovovy aj.), což by rovněž ukazovalo na řazení těchto významů do oblasti složek komunikativních, a tím samozřejmě i jejich izolaci od propozice. Na druhé straně ovšem bývá informační rozdíl mezi větami s touto distinkcí dosti značný, takže nám to v jistém smyslu brání vidět za nimi jednu a touž propozici (ve smyslu „extrakt jedné a téže myšlenky“). Srov. např. výpovědi

- (3) *Na rohu ulice se objevil autobus* (ve smyslu ‚nějaký blíže neurčený, dále nespecifikovaný autobus, jehož objevení nebylo předem očekáváno‘),
- (4) *Na rohu ulice se objevil autobus* (ve smyslu ‚náš autobus, ten autobus, na nějž jsme čekali‘ atd.).

Informační hodnota obou těchto výpovědí, jejich pragmatický smysl je značně rozdílný, jazykově se zde vlastně zpracovávají různé „stavy věcí“, různé situace (alespoň z hlediska zúčastněných partnerů promluvy). Je otázkou, jsou-li různé i v oblasti kognitivní a neodráží-li se daný rozdíl dokonce i na úrovni propozic. Neodvážuji se zatím v této věci vyslovit nějaký konečný soud a předkládám daný problém k diskusi; předběžně se mi však jeví věc tak, že bych rozdíl typu b) řadil spíše do oblasti složek „komunikativních“, event. „aktualizačních“ — jde přece v podstatě o jakési začlenění daných pojmů do aktuální situace, obklopující mluvčího i posluchače; tím by se tento aspekt kategorie určenosti samozřejmě od propozice izoloval.

Ad 2. To, že kategorie určenosti je v nejužší souvislosti s aktuálním členěním, je myslím nesporné. Někdy se dokonce zdá, jako by obě tyto věci do značné míry splývaly, srov. často uváděné příklady ekvivalencí typu *Do pokoje vstoupil chlapec* — *A boy entered the room* || *Chlapec vstoupil do pokoje* — *The boy entered the room* apod. Nejde zde však zřejmě o splývání kategorií, nýbrž o současné signalizování obou těchto kategorií jedním výrazovým prostředkem, v každém z obou jazyků jiným — v češtině výrazovým prostředkem aktuálního členění, v angličtině výrazovým prostředkem kategorie určenosti. Pracovní izolace obou těchto kategorií není tedy podle mého názoru v zásadě vyloučena, je však třeba si předem přesně vyjasnit jejich vzájemný poměr a jejich vzájemné závislosti. Pokud jde o to, která z obou kategorií je primárnější, více ovlivňující, a která naopak sekundárnější a více ovlivňovaná, domnívám se, že primárnější a v daném vztahu aktivnější je spíše kategorie

určenosti, sekundární, závislejší a více ovlivňované je aktuální členění (pokud ovšem vůbec jde o nějaké větší či menší primárnosti v daném vztahu mluvit). Celou věc je myslím možno vidět tak, že charakteristika toho či onoho komponentu z hlediska jeho určenosti/neurčenosti do jisté míry předurčuje, s jakou pravděpodobností bude daný komponent užít v té či oné funkci aktuálně členské. Takové předurčování nemá většinou charakter absolutní, nýbrž se týká pouze frekvence. Tak např. komponenty generické a individuální určené (specifikované) se nejčastěji vyskytují ve funkci tematické, individuální nspecifikované tendují k užítí ve funkci součástí komplexního rématu, individuální specifikované — pokud se dostávají do rématu — bývají častěji samostatným rématem než součástí komplexního rématu atd. Frekvenční závislosti tohoto druhu jsou ovšem značně komplikované, a pokud je mi známo, nebyly dosud přesněji propočítány. Nicméně tyto těsné závislosti mezi oběma danými kategoriemi podle mého přesvědčení existují, což by mluvilo proti tomu, aby byly řazeny do dvou různých rovin: kategorie určenosti jako celek do složek kognitivních a aktuální členění do složek komunikativních. (Analogická námitka by zřejmě mohla být vznesena i pokud jde o vztah tzv. hierarchizace a aktuálního členění, ale to již vybočuje z rámce naší tematiky.)

Svoje poznámky bych shrnul — ovšem zcela předběžně a bez jakéhokoli nároku na definitivnost — asi takto: Při řazení do jednotlivých složek by bylo vhodné kategorii určenosti/neurčenosti diferencovat; distinkci generičnost :: singulativnost (individuálnost) bychom zařadili buď přímo do propozice jako její inherentní součást, anebo ponechali v rámci složek kognitivních odděleně od propozice — to záleží na tom, na jakém chápání pojmu propozice se nakonec sjednotíme; distinkci určenost (specifikovanost) :: neurčenost (nspecifikovanost) by asi bylo vhodnější zařadit do rámce složek komunikativních.

